

Bárány Tibor

A metafora mint demonstratívum*

I. BEVEZETÉS: STERN (2006) TÉZISE

A kortárs analitikus nyelvfilozófiában legalább egy évtizede élénk vita zajlik a nem szó szerinti nyelvhasználat természetéről. A metaforák, pontosabban a metaforikus beszédaktusok a nem szó szerinti nyelvhasználat területéhez tartoznak, ám mind ez ideig kevés figyelem hárult rájuk – annak ellenére, hogy a metafora problémája közel sem ismeretlen az analitikus nyelvfilozófusok számára. (Gondoljunk csak az analitikus nyelvfilozófia „sötét oldalára”¹, a metaforavita „klasszikus” szakaszára: Max Black, Donald Davidson, Nelson Goodman, Herbert Paul Grice, John R. Searle, Arthur C. Danto és mások írásaira.) Tanulmányomban röviden megvizsgálom, hogyan magyarázzák vagy magyarázhatnák a nem szó szerinti nyelvhasználat jellegzetességeivel foglalkozó kortárs nyelvfilozófusok a metaforicitás jelenségét. Elemzésem középpontjában a kevés explicit metaforaelméletek egyike, Josef Stern elmélete áll (elsősorban Stern 2006-ra és kisebb mértékben STERN 2001-re támaszkodom).

STERN (2001; 2006) tézise² a következőképp foglalható össze:

Tézis: tetszőleges K kifejezés-típushoz tartozó k_1 és k_2 kifejezés-példányra igaz, hogy ha k_1 szó szerinti, k_2 viszont metaforikus kontextusban szerepel, akkor k_1 és k_2 mögöttes szemantikai reprezentációja különbözik egymástól.

Mit jelent ez? Vegyük a következő két mondatot:

(1) A házunk előtt áll egy buldózer

(2) Béla egy buldózer

Ésszerű feltenni, hogy az (1)-et kimondva általában szó szerinti, a (2)-t kimondva általában metaforikus megnyilatkozást hajtunk végre. Ha Stern tézise helyes, akkor

* Szeretném megköszönni az Erasmus Kollégium „Nyelv, nyelvfilozófia, nyelvi ismeretterjesztés” Kutatócsoportjának, pontosabban a kutatócsoport tagjainak: Imrényi Andrásnak, Kálmán Lászlónak, Kertész Gergelynek, Molnár Ceciliának, Orosz Katának, Somodi Gergőnek, Tanos Bálintnak, Zvolenszky Zsófiának, valamint Bezeceky Gábornak és Márton Miklósnak, hogy tanulmányom korábbi változatához értékes megjegyzéseket fűztek.

¹ LYCAN 1999, 205. Lycan kötetének utolsó fejezetében részletesen áttekinti a metafora-vita „klasszikus” szakaszát – ám, meglepő módon, nem szentel teret a „vitaindító” szövegnek, Max Black 1955-ös tanulmányának (BLACK 1990) és az abban kifejtett elméletnek.

² Tanulmányom interpretatív jellegű: rekonstruálok, nem pedig pusztán idézem Stern gondolatmenetét és érveit. A fenti tézis (akárcsak a később összefoglalt érvek némelyike) pontosan ebben a formában nem található meg Stern egyik írásában sem.

az (1)-ben szereplő *buldózer* kifejezéshez (szó szerinti használat esetén) másféle mögöttes szemantikai reprezentáció tartozik, mint a (2)-ben szereplő *buldózer* kifejezéshez (metaforikus használat esetén). A tézis azon az erős módszertani feltevésen nyugszik, hogy bizonyos nyelvi jelenségek magyarázata során hivatkozhatunk a kimondott mondatok logikai formájára, azaz hogy létezik a logikai forma szintje mint mögöttes szemantikai reprezentációs szint.

STERN (2001; 2006) tézise és a tézist megalapozó módszertani feltevés a kortárs analitikus nyelvfilozófiában egyáltalán nem triviális és nem általánosan elfogadott. Tanulmányom első felében röviden ismertetem Stern elméletének filozófiai kontextusát, majd megvizsgálom a fenti tézis mellett szóló érvet, végül vázlatosan bemutatom Stern metaforaelméletét. Állításom szerint Stern érve, noha formailag hibátlan, nem elég erős: érvényessége azon áll vagy bukik, hogy az érv egyik premisszája megalapozottan hivatkozik-e a beszélők (a feltevés szerint egyformán működő) nyelvi intuíciójára – és számomra nem egyértelmű, hogy a nyelvi intuíciónk valóban visszaigazolja-e a kérdéses premisszát. Stern metaforaelmélete, még ha többé-kevésbé sikeres magyarázatot adna is az általa magyarázni kívánt jelenségre, nem gazdaságos elmélet: a metaforikus megnyilatkozásokhoz rendkívül összetett logikai forma tartozik, melynek adekvát leírásához a formális szemantikai apparátus alapos bővítésére van szükségünk.

II. KONTEXTUS: A METAFORA PROBLÉMÁJA AZ ANALITIKUS FILOZÓFIÁBAN

Az analitikus filozófiában lezajlott metaforavita „klasszikus” szakaszának résztvevői fenntartások nélkül elfogadták az alábbi két tételt:

(T1) A metaforicitás/figurativitás áthatja a hétköznapi nyelvhasználatunkat – ám ez nem baj és nem a hétköznapi nyelvhasználat fogyatékosága, hiszen a metaforáknak komoly kognitív szerepük van a világ megismerésében és leírásában.

(T2) Éles határvonal húzódik a mondatjelentéssel foglalkozó szemantika és a megnyilatkozás-jelentéssel foglalkozó pragmatika között.

Ha az első tételt elfogadjuk, szakítunk azzal a felfogással, amely szerint a metaforahasználat összeférhetetlen lenne a komoly gondolkodással és a metaforák csupán a fogalmazásbeli és gondolkodásbeli homályosság eszközei lennének. A második tételt elfogadva azt állítjuk, hogy a megnyilatkozás (tehát egy mondatpéldány megalkotása vagy felhasználása) során létrejövő jelentés nem teljesen azonos a mondattípus jelentésével. A mondattípus jelentése független a mondat kimondásának kontextusától, és meghatározható a mondat igazságfeltételeinek a segítségével. Vagy másképpen fogalmazva: a megnyilatkozás teljes jelentésének minden olyan komponense, amely modellezhető vagy leírható a mondat igazságfeltételeire támaszkodva és a kimondás egyedi kontextusának ismerete nélkül, a mondattípus jelentéséhez tartozik. Az igazságfeltételes elemzést végző szemantika a kontextusfüggetlen mondatjelentéssel foglalkozik, a kontextusfüggő megnyilatkozás-jelentést viszont a beszélői szándékok és a kommunikáció folyamatát irányító elvek terminusaiban fogalmazó pragmatika vizsgálja. (Amikor azt állítom, hogy a vita résztvevői elfogadták a második tételt, természetesen nem szeretném azt sugallni, mintha ezek a filozófusok egyformán gondolkodtak volna szemantika és pragmatika,

mondatjelentés és beszélői jelentés viszonyáról. Csupán annyit állítok: *módszertani* értelemben elfogadták a megkülönböztetést.)

A vita „klasszikus” szakasza a következő kérdések körül forgott: Független-e a metaforák értelme a kontextustól, azaz a metaforák a szemantika, vagy inkább a pragmatika területéhez tartoznak? Vajon a metaforák igazságot fejeznek ki? Azaz van-e igazságértékük a metaforikus mondatoknak/megnyilatkozásoknak? Ha van, akkor a metaforikus mondatok/megnyilatkozások ugyanazon a módon igazak-e, mint a szó szerint igaz mondatok/megnyilatkozások? Létezik-e tehát speciális metaforikus igazság? Vajon szükség van-e arra, hogy klasszikus szemantikai modellünket további két igazságértékkel (a „metaforikusan igazzal” és a „metaforikusan hamissal”) bővítsük? És be kell-e vezetnünk a metaforikus jelentés fogalmát?

A metaforával kapcsolatos analitikus filozófiai vita intellektuális klímája mára igencsak megváltozott. A mai vita nem elsősorban a metaforáról szól, hanem általában a nem szó szerinti nyelvhasználatról, amelynek a metaforikus nyelvhasználat csupán az egyik esete. És manapság már nem elsősorban arról folyik a vita, mint a kezdetekben, hogy hogyan kellene felépülnie egy használható metaforaelméletnek, vagy hogy általában hogyan modellezhetjük a metaforicitás jelenségét (mondjuk fregeánus) szemantikai vagy (mondjuk beszédaktus-elméleti) pragmatikai keretben. Ma már a vita részletesen kifejtett elméletek között zajlik.³

Ennek megfelelően a vita „klasszikus” szakaszának kérdései, úgy tűnik, eldőlték. Az első tételt továbbra is mindenki elfogadja:

(T'1) A metaforicitás/figurativitás áthatja a hétköznapi nyelvhasználatunkat – ám ez nem baj és nem a hétköznapi nyelvhasználat fogyatékosága, hiszen a metaforáknak komoly kognitív szerepük van a világ megismerésében és leírásában.

Emellett azonban a következő tételeket sem szokás vitatni:

(T'2) A metaforicitás kontextusfüggő jelenség.

(T'3) A metaforák igazságot fejeznek ki, minden metaforikus megnyilatkozás igaz vagy hamis.

(T'4) Nincs speciális metaforikus igazságérték, a metaforikus megnyilatkozások pontosan ugyanúgy igazak vagy hamisak, mint a szó szerinti megnyilatkozások.

(T'5) A metaforikusan használt kifejezések tartalma vagy jelentése különbözik a szó szerint használt kifejezések tartalmától vagy jelentésétől.

A második tételből azonban nem következik, hogy a metaforák vizsgálata tisztán a pragmatikához tartozna. Világossá vált, hogy „a mondat kimondásának kontextusától függetlenül leírható jelentéskomponens” és az „igazságfeltételes elemzés segítségével leírható jelentéskomponens” nem koextenzív kifejezések: a kontextusfüggőség kezelé-

³ Az ilyen általános, történeti jellegű kijelentéseket természetesen fokozott óvatossággal kell megfogalmazni – ezért szerepel a fenti mondatokban az „elsősorban” kifejezés. Hiszen a vita „klasszikus” szakaszának résztvevői közül például Searle vagy Grice közel sem csupán a metaforikus nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozott; és például Searle vagy Goodman metaforaelmélete igenis többé-kevésbé kidolgozottnak mondható.

sére nem csupán a beszélői szándékok és a kommunikáció folyamatát irányító elvek terminusaiban fogalmazó pragmatikai elméletek alkalmasak. Ha az igazságfeltételekre támaszkodva megfogalmazható olyan általános szemantikai szabály, amely az egyes kifejezések egyes kontextusokra jellemző használatát irányítja, nincs rá okunk, hogy a jelenséget a pragmatika területére utaljuk. (Gondoljunk csak az indexikus kifejezésekre: az *én* kifejezés referenciája kontextusról kontextusra változik, ám még sincs szükségünk az egyes kontextusokhoz tartozó nyelvi és nyelven kívüli tényezők kimerítő ismeretére, hogy képesek legyünk meghatározni a kifejezés aktuális referenciáját.) A szemantika és a pragmatika területét elválasztó határvonal nem esik egybe a kontextusfüggetlen és a kontextusfüggő nyelvi jelenségek között húzódó határvonallal – az eredeti kérdés tehát továbbra is kérdés marad: vajon a metafora a határvonal melyik oldalához tartozik? Vajon a metaforikus megnyilatkozás jelentése kizárólag a kimondás kontextusához tartozó tényezők függvénye, vagy vannak olyan nyelvi megszorítások és általános szemantikai szabályok, amelyek a metaforák működését irányítják?⁴

III. KONTEXTUALISTA ÉS SZÓ SZERINTI METAFORAELEMÉLETEK

A kontextualista metaforaelméletek képviselői szerint a mondat kimondásának nyelvi és nem-nyelvi kontextusa autonóm módon, nyelvi megszorításoktól függetlenül éri el az intuitív metaforikus jelentés kialakulását.

Az elmélet egyik változata szerint a metaforikus jelentés a mondattípus jelentéséből pragmatikai úton kikövetkeztetett jelentés.⁵ A metaforikus jelentés tehát olyan, mint az implikátúra, a metafora úgy működik, mint az irónia. Vegyük az egyszerűbb esetet, az ironia esetét. Valaki azt mondja nekem: *Béla mindenkit meggyőzött arról, hogy igaza van*. Ha ismerem a beszélő szándékát, vagy legalábbis meghatározott tények alapján következtetni tudok a beszélő szándékára, felismerhetem, hogy ironikus beszédaktussal van dolgom: beszélgetőpartnerem éppen az ellenkezőjét mondja annak, mint amit szavai szó szerint jelentenek. Hasonlóan működik a metafora is: felismerem, hogy a beszélő mást akar mondani, mint amit szavai szó szerint jelentenek, és a beszélői szándékok, valamint egyéb kontextuális tényezők alapján kikövetkeztetem megnyilatkozásának valódi jelentését.

STERN (2006, 252) a következő ellenérvet fogalmazza meg ezzel az elmélettel szemben:

1. Tegyük fel, hogy a metaforikus jelentés pragmatikai úton kikövetkeztetett másodlagos jelentés.

⁴ Természetesen nem mindenki fogadja el, hogy létezik egyáltalán szemantikai jelentés. Ők a következőképp érvelnek. Egy megnyilatkozás szemantikai jelentése azon (kontextusfüggetlen és kontextusfüggő) jelentéskomponensek összessége, amelyek leírhatók a kimondott mondat igazságfeltételeinek a segítségével. A kimondott mondat intuitív igazságfeltételeit a mondatban szereplő szavak konvencionális jelentése és a szavak összekapcsolásának módja határozza meg. Igen ám, de a mondatban szereplő szavak konvencionális jelentése és a szavak összekapcsolásának módja valójában *nem* határozza meg teljes mértékben a kimondott mondat intuitív igazságfeltételeit vagy propozicionális tartalmát. Minden egyes esetben első sorban a mondat kimondásának (nyelvi és nemnyelvi) kontextusától függ, hogy milyen feltételek fennállása esetén tartjuk a mondatot igaznak vagy hamisnak. A szavak konvencionális jelentéséből és összekapcsolásuk módjából levezethető igazságfeltételes, szó szerinti jelentés csupán a szemanta fantáziájának terméke. Tanulmányomban ezzel az állásponttal nem foglalkozom részletesen. (Jellemzően a következő részben bemutatott kontextualista elméletek képviselői szokták tagadni a szó szerinti, igazságfeltételes jelentés létezését.)

⁵ Ennek az elméletnek a képviselői – például CAMP (2006) – SEARLE (1979) és különösképp GRICE (2001) klasszikus elemzéseire támaszkodnak.

2. Ha a metaforikus jelentés pragmatikai úton kikövetkeztetett másodlagos jelentés, akkor a beszélőnek/hallgatónak ismernie kell a mondat (logikailag) elsődleges szó szerinti jelentését.

3. Akkor ismerjük egy mondat szó szerinti jelentését, ha ismerjük az igazságfeltételeit (azaz tudjuk, milyennek kellene lennie a világnak ahhoz, hogy a mondat igaz legyen).

4. A metaforikus megnyilatkozások esetében nem ismerjük a kimondott mondat szó szerinti igazságfeltételeit (azaz nem tudjuk, milyennek kellene lennie a világnak ahhoz, hogy a mondat igaz legyen).

5. A metaforikus megnyilatkozások esetében a beszélő/hallgató nem ismeri a mondat (logikailag) elsődleges szó szerinti jelentését.

6. A metaforikus jelentés nem lehet pragmatikai úton kikövetkeztetett másodlagos jelentés.

Stern érve hibás. A 3. premissza téves: nem igaz, hogy egy mondatot csak akkor érthetünk meg, ha tudjuk, milyennek kell lennie a világnak ahhoz, hogy a mondat igaz legyen. Induljunk ki abból a metaforából, hogy *A szerelem is napolaj*. Valóban nem tudjuk, hogy milyennek kell lennie annak a világnak, amelyben a szerelem szó szerinti értelemben véve napolaj – ám azt vajon tudjuk-e, milyen az a világ, amelyben a kétszer kettő valójában öt? Márpedig senki nem állítaná, hogy mivel nem tudjuk elgondolni azt a világot, amelyben a kétszer kettő öt, valójában nem is ismerjük a *Kétszer kettő öt* mondat jelentését. Stern könnyű szerrel választ adhatna erre az ellenvetésre: a matematikai igazságok vagy hamisságok analitikus állítások, amelyek nem a világról szólnak, hiszen csupán a bennük szereplő szavak jelentése révén igazak vagy hamisak. A 3. premissza azonban nem az analitikus állításokról szól, és a metaforikus állítások szintén nem analitikus állítások. (Persze ha egy kategóriahibás mondat ugyanúgy analitikusan hamis, mint egy hamis matematikai állítás, és ha elfogadjuk, hogy a metaforák rendszerint kategóriahibára épülnek⁶, akkor Stern lehetséges válasza nem különösebben meggyőző.)

Stern érve számára sokkal nagyobb problémát jelent az a tény, hogy számos metaforikus megnyilatkozás szó szerinti értelemben is igaz.⁷ (Ilyen például az a megnyilatkozás, hogy *Gertrúd egy nő*, de ilyenek azok a metaforikus megnyilatkozások is, amelyek tagadást tartalmaznak, például hogy *A szerelem nem napolaj* – feltevéve, hogy a tagadás nem szünteti meg a megnyilatkozás metaforikusságát.) Ám az érv még a tagadást nem tartalmazó metaforikus megnyilatkozásokkal kapcsolatban sem áll. A 2. premissza ugyanis nyilvánvalóan téves: igenis felismerhetjük, hogy a kimondott mondat szemantikailag rosszul formált, és erre a szemantikailag rosszul formált jelentésre és egyéb kontextuális tényezőkre támaszkodva pragmatikai úton kikövetkeztethetjük a megnyilatkozás másodlagos figuratív jelentését. A hétköznapi

⁶ Vö. Nelson Goodman híres kijelentésével: „A metaforát – ami azt illeti – tudatosan kiszámított kategóriahibának is tarthatjuk.” (GOODMAN 2003, 86).

⁷ Ezt a tényt már a vita „klasszikus” szakaszának legtöbb résztvevője is említi, I. GOODMAN 2003, 93; 1990, 480; BLACK 1977, 450; DAVIDSON 1978, 40.

kommunikáció során számtalan szemantikailag rosszul formált mondattal találkozunk, és ezekben az esetekben rendszerint nem jelent problémát a megnyilatkozás értelmezése, különösebb nehézségek nélkül képesek vagyunk kikövetkeztetni a szándékolt beszélői jelentést. STERN (2006) nem bizonyítja be, hogy a metaforikus jelentés nem lehet másodlagos pragmatikai jelentés – a fenti érv önmagában még nem cáfolja ezt a kontextualista metaforaelméletet.

A kontextualista metaforaelmélet másik változata szerint a metaforikus jelentés pragmatikai jelentésbővülés, ún. *loosening* során létrejött nem szó szerinti jelentés.⁸ A metaforikus nyelvhasználat a laza nyelvhasználat, a *loose use* egyik változata. Nézzünk egy példát a laza használatra. Tegyük fel, hogy az étteremben a következő mondatot vágom a pincér fejéhez, miután felszolgálta a rendelt ételt:

(3) Ez a hús nyers!

A mondattal nem azt a tényt fejezem ki, hogy a szóban forgó hússzeletet semmiféle konyhatechnikai eljárásnak nem vetették alá, hanem csupán azt szeretném mondani, hogy a felszolgált hússzeletet nem sütötték vagy főzték meg rendesen. A *nyers* predikátumot lazán használom: nem csupán a szó szerint nyers dolgok tartoznak a predikátum igazságtartományához, hanem a nem kellőképp megsütött/megfőzött dolgok is. Az *x nyers* mondat igazságfeltételei „tágulnak”: a mondatot több tény teszi igazgá, mint amennyi szó szerinti használat esetén tenné igazgá. (Ennyiben persze a mondat jelentése egyben „szűkül” is, hiszen a mondat sokkal kevésbé specifikus állítást fejez ki, mint annak előtte.)

Hogyan jönnek létre az elmélet szerint a metaforikus jelentések? A beszélő és a hallgató egyszerűen törli a metaforikusan használt predikátum egyik vagy másik alkalmazási kritériumát. Például azt mondja valaki, hogy *Kripke egy alkímista*; ebben az esetben az *alkímista* predikátum alkalmazási kritériumai közül töröljük azt, amelyik az alkímisták által előállított értéket az aranyra szűkíti, s máris előállhatunk a metaforikus megnyilatkozás egy lehetséges parafrázisával: Kripke olyan valaki, aki mások számára értéktelennek látszó dolgokból nagy találékonysággal értékes dolgokat tud előállítani. Természetesen az, hogy pontosan melyik tulajdonságokat vagy alkalmazási kritériumokat kell törölnünk, kizárólag kontextuális tényezők függvénye.

Az elmélet hívének számos problémával kell szembenéznie. Stern és mások szerint meglehetősen implauzibilissé teszi az elméletet az a tény, hogy míg a pragmatikai jelentésbővülés során létrejött jelentések az intuíciónk szerint szó szerintiek (feltehetőleg senki nem érezné úgy, hogy a (3) mondat kimondása során valamiféle nem szó szerinti jelentést szeretnénk kifejezni), a metaforikus jelentések – hacsak nem erősen konvencionálódott metaforával van dolgunk – rendszerint nem szó szerintiek. Szintén problémát jelent, hogy az egyszerű tulajdonság-törlésre támaszkodva nem tudunk számot adni azokról a metaforákról, amelyekben a metaforikus kifejezés olyan implikációkkal rendelkezik, amelyekkel a szó szerint használt kifejezés nem jelentkezett. Elég, ha a (2) mondattal kifejezett metaforára utalunk: a BULDÓZER fogalmat kifejező *buldózer* predikátumból egyszerű tulajdonságtörléssel nem kaphatjuk meg azt a BULDÓZER* fogalmat kifejező predikátumot, amelynek

⁸ Lásd pl. WILSON–SPERBER 2004/2006; RECANATI 2004.

alkalmazási kritériumai között az agresszivitás és az érzéketlenség is szerepel. Az elmélet nem magyarázza meg, hogyan függ a szó szerinti jelentés a szó szerinti jelentéstől, hogyan jutunk el a kifejezések szótári tételéhez tartozó fogalomtól a kimondás során létrejövő ad hoc fogalmakig. Ráadásul az elméletünk túlgenerálja a metaforikus jelentéseket: ha ugyanahhoz a kifejezéstípushoz tartozó két különböző kifejezéspéldány kontextuálisan létrejövő jelentése csupán annyiban különbözik egymástól, hogy az egyik esetében a beszélő vagy a hallgató töröl egy (az adott használat szempontjából) mellékes tulajdonságot, a másik esetében viszont nem törli azt, akkor két különböző metaforikus jelentéssel van dolgunk. Márpedig ez meglehetősen kontraintuitív következmény.

A szó szerinti metaforaelméletek szerint a metafora kontextusfüggő nyelvi jelenség, ám a kontextuális bemenet egy absztrakt, mögöttes reprezentációs szinten fejti ki a hatását. A metaforák létrehozását és megértését szemantikai megszorítások irányítják: a metaforikus jelentések nem kizárólag kontextuális tényezők függvényében jönnek létre.

A szó szerinti metaforaelméletek hívei abból indulnak ki, hogy van értelme a kimondott mondatok logikai formájáról beszélni, van értelme feltételezni, hogy létezik a logikai forma szintje mint mögöttes szemantikai reprezentációs szint. (Természetesen abból, hogy valaki elfogadja ezt a feltevést, még nem következik, hogy a szó szerinti metaforaelméletek híve lenne: nyugodtan állíthatja, hogy a szó szerinti és a metaforikus megnyilatkozások során kimondott mondatok mögöttes szemantikai reprezentációja nem különbözik egymástól – azaz hogy a metafora teljes egészében pragmatikai jelenség. Mindazonáltal a kontextualista metaforaelméletek képviselői általában nem fogadják el ezt a feltevést.)

A szó szerinti metaforaelméletek képviselői a következőképp érvelnek: ha képesek vagyunk megmutatni, hogy a metaforák működésének magyarázatához elengedhetetlen az a feltételezés, hogy a szó szerinti és a metaforikus mondatok szemantikai reprezentációja különbözik egymástól, cáfoltuk a kontextualista metaforaelméleteket. És ekkor már nincs is más feladatunk, mint megmutatni, pontosan miben is áll ez a különbség.

Josef Stern elmélete szó szerinti metaforaelmélet. Lássuk, hogyan érvel Stern!

IV. STERN (2006) METAFORAELMÉLETE

Induljunk ki egy empirikus tényből: az anyanyelvi beszélők nyelvi intuíciója számára elfogadhatatlanok a kevert szó szerinti/szó szerinti VP-anaforák. Vegyük a következő mondatot:

(4) Péter áthajthat a piroson, és Béla is.

Ezzel a mondattal vagy azt a tényt fejezhetjük ki, hogy Péter áthajthat a piroson, abban az értelemben, hogy engedélye van erre, és Béla áthajthat a piroson, abban az értelemben, hogy engedélye van erre; vagy azt a tényt, hogy Péter áthajthat a piroson, abban az értelemben, hogy lehetősége van erre (mert mondjuk nem állja el más autó az utat), és Béla áthajthat a piroson, abban az értelemben, hogy lehetősége van erre. De azt a tényt már *nem* fejezhetjük ki, hogy Péter áthajthat a piroson, abban az értelemben, hogy engedélye van erre, és Béla áthajthat a piroson, abban

az értelemben, hogy lehetősége van erre. Ha ez utóbbi tényt szeretnénk kifejezni, a VP-anafora nem működik, beszélgetőpartnereink nem az általunk kifejezni kívánt beszélői jelentéshez fognak eljutni.

De a kevert szó szerinti/szó szerinti VP-anaforák működésképtelenségének vannak látványosabb esetei is. Egyértelműen szójátékra vagy viccre gyanakszunk, ha az alábbi mondatot halljuk:

(5) *A nemesek mocsárba estek, és kétségbe is.

A mondat a nyelvi intuíciónk számára szemantikailag rosszul formált. Ha hajlandóak vagyunk beszélgetőpartnerünkkel együttműködni, feltehetőleg azonnal rájövünk, hogy viccelni próbált – ám a következtetés jogosságát elsősorban az a tény alapozza meg, hogy a mondat szemantikailag rosszul formált.

STERN (2006) állítása szerint a kevert szó szerinti/szó szerinti VP-anaforák elfogadhatatlanságának egyetlen elfogadható magyarázata van: a VP-anaforákat a következő speciális megszorítás irányítja:

(M) Az anaforikus kifejezés szemantikai típusának és az antecedens szemantikai típusának meg kell egyeznie.

És mi a helyzet a kevert szó szerinti/metaforikus és a kevert metaforikus/metaforikus VP-anaforákkal? Nézzük a következő három mondatot:

(6) Ami a kék flakonban van, az napolaj, és ami a barnában van, az is az.

(7) *Ami a kék flakonban van, az napolaj, és a szerelem is az.

(8)*/?Az önzés napolaj, és a szerelem is az.

Az első mondat egyszerű szó szerinti/szó szerinti, a második kevert szó szerinti/metaforikus, a harmadik kevert metaforikus/metaforikus VP-anaforát tartalmaz. Az első mondattal minden rendben van, a második mondat Stern állítása szerint az anyanyelvi intuíciónk számára egyértelműen elfogadhatatlan, a harmadik többé-kevésbé elfogadhatatlan.

Ha a kevert szó szerinti/szó szerinti VP-anaforák esetében azt mondtuk, hogy a jelenség egyetlen elfogadható magyarázata, hogy a VP-anaforákat az (M) megszorítás irányítja, mi szólhat az ellen, hogy a megszorítás érvényét kiterjesszük a kevert szó szerinti/metaforikus és a kevert metaforikus/metaforikus VP-anaforákra is? Semmi. A kevert szó szerinti/metaforikus és metaforikus/metaforikus VP-anaforák elfogadhatatlanságának szintén egyetlen elfogadható magyarázata van: ezeket a VP-anaforákat is az (M) megszorítás irányítja.

Ez viszont azt jelenti, hogy a kevert szó szerinti/metaforikus VP-anaforák azért elfogadhatatlanok, mert a szó szerinti antecedens és a metaforikus anafora szemantikai típusa különbözik egymástól. Másképpen fogalmazva: a szó szerint használt és a metaforikusan használt kifejezés (a fenti példában a *napolaj*) mögöttes szemantikai reprezentációja különbözik egymástól. Kontextualista alapon nem tudjuk megmagyarázni a jelenséget, hiszen a kontextualisták szerint nincs olyan nyelvi megszorítás, amely korlátozná a lehetséges metaforikus interpretációk (azaz meg-

nyilatkozás-jelentések) körét: megfelelő kontextuális feltételek fennállása esetén a (7)-nek és a (8)-nak is elfogadhatónak kellene lennie. És ezzel készen is vagyunk: a kevert metaforikus VP-anaforák működésének magyarázatához el kell fogadnunk a szó szerinti metafora-elméletek két erős feltevését – létezik a logikai forma mint absztrakt reprezentációs szint, továbbá a szó szerint és a metaforikusan használt kifejezések mögöttes szemantikai reprezentációja különbözik egymástól.

Miben is áll ez a különbség? STERN (2001; 2006) modellje David Kaplan demonstratívum-elméletére támaszkodik.

KAPLAN (1989) a klasszikus fregeánus szemantika jelentésfogalmát két újabb fogalommal helyettesíti. Egy kifejezés *tartalma* az a függvény, amely megadja az egyes kontextusokban a kifejezéshez tartozó extenziót (ez lényegében azonos a hagyományos intenziófüggvénnyel); egy kifejezés *karaktere* viszont az a függvény, amely a kifejezéshez az egyes kontextusokban tartalmat rendel. (Pontosabban fogalmazva: a kifejezéstípus karaktere az a függvény, amely az egyes kifejezéspéldányokhoz tartalmat rendel.) A kontextusfüggetlen kifejezéstípusok karaktere konstans függvény (például a *kutya* szóhoz minden kontextusban ugyanaz a tartalom tartozik), a kontextusfüggő kifejezéstípusoké (a demonstratívumoké és indexikusoké) viszont nemkonstans függvény. Kaplan bevezet egy új operátort is a logikai forma szintjén: ha α egy leírás, a *Dthat*[' α '] az az operátor, amely a hatókörében szereplő kifejezés karakterét nemkonstans függvénné alakítja.

Stern (2001; 2006) metaforamodelljében a metaforikusan használt kifejezések szemantikai reprezentációja olyan, mint a demonstratívumoké. A metaforikusan használt kifejezéstípusok karaktere az a nemkonstans függvény, amely a kifejezéshez hozzárendeli az egyes kontextusokban a kifejezéspéldányhoz asszociált tulajdonságokat; a metaforikusan használt kifejezéseket a logikai forma szintjén az *Mthat*[' \emptyset '] operátor prefixálja.⁹

Hogyan adhatunk magyarázatot a kevert metaforikus VP-anaforák elfogadhatatlanságának jelenségére? A fenti (7) mondat mögöttes szemantikai reprezentációja a következőképp írható le:

(7') *Ami a kék flakonban van, az napolaj, és a szerelem Mthat['napolaj']

Az (M) megszorítás sérül: az antecedens és az anafora szemantikai típusa különbözik egymástól, hiszen az anafora az *Mthat* operátor hatókörébe tartozik, az antecedens viszont nem. A szemantikai megszorítás megsértése nem törölhető egy újabb tagmondattal, hiszen a következő mondat továbbra is elfogadhatatlan lesz:

(7'') *Ami a kék flakonban van, az napolaj, és a szerelem is az – de nem ugyanabban az értelemben.

A (8) mondat mögöttes szemantikai reprezentációja viszont a következő:

(8') */?Az önzés Mthat['napolaj'], és a szerelem Mthat['napolaj']

⁹A *Dthat* és az *Mthat* operátor működése között számos formális különbség van (a legfontosabb: míg a *Dthat* által prefixált kifejezés értékei individuumok, addig az *Mthat* által prefixált kifejezés értékei tulajdonságghalmazok), ám ezekre ebben a tanulmányban nem térek ki.

Ebben az esetben csupán pragmatikai rosszul formáltsággal van dolgunk: a *napolaj* mindkét előfordulásában az *Mthat* operátor hatókörébe tartozik, ám az operátor a két esetben különböző tartalmat rendel a kifejezésekhez. (Míg az előző mondatban a két kifejezéspéldány karaktere is különbözött egymástól, hiszen az antecedens karaktere konstans függvény, az anaforáé nemkonstans függvény, itt csak a kifejezések tartalma különbözik.) Ezért a szemantikai megszorítás részleges megsértése törölhető egy újabb tagmondattal:

(8'') Az önzés napolaj, és a szerelem is az – de nem ugyanabban az értelemben.

STERN (2001; 2006) elméletének talán legkomolyabb előnye, hogy nem csupán a metaforikus VP-anaforák elfogadhatatlanságának jelenségére nyújt magyarázatot, de arról is számot ad, hogyan függ a kifejezések nem szó szerinti jelentése a szó szerinti jelentéstől – és erre, Stern állítása szerint, a kontextualista metaforaelméletek nem voltak képesek.

V. PROBLÉMÁK, ELLENVETÉSEK

STERN (2001; 2006) VP-anaforákra alapozott érve nem meggyőző. Az egyes beszélők anyanyelvi intuíciója feltehetőleg épp eléggé különbözik egymástól ahhoz, hogy túlzás legyen kijelenteni: minden kevert metaforikus VP-anafora egyformán elfogadhatatlan az anyanyelvi beszélők számára. Kiterjedt, reprezentatív mintán végzett felmérés hiányában veszélyes eljárás az anyanyelvi intuícióra hivatkozni – ráadásul önmagában még az sem lenne elegendő, ha ezek a vizsgálatok alátámasztanák Stern állítását. Leginkább akkor érdemes ugyanis szemantikai mélyszerkezeti különbségek létezését feltételezni, ha van legalább egy olyan természetes nyelv, amelyben a szóban forgó szemantikai mélyszerkezeti különbség a mondatok felszínén is megjelenik. Márpedig valószínűleg nem ismerünk olyan természetes nyelvet, amelyben a mélyszerkezeti *Mthat* operátor működése szintaktikai vagy grammatikai szinten is tetten érhető lenne.

Ha kizárólag a szemantikai jól- és rosszul formáltságot illető intuícióinkra hivatkozunk, szinte vég nélkül sorolhatnák a példákat (Elisabeth Camp¹⁰ és mások meg is teszik ezt), amelyekkel kapcsolatban Stern elmélete rosszul jósol, vagy legalábbis amelyekkel kapcsolatban nem világos, hogy az elmélet megfelelő előrejelzéssel szolgál-e. (Vajon mindnyájunk számára elfogadható az a mondat, hogy *Elvesztettem a rágógumimat és az atombombámat is?* Ebben az esetben nem szívesen feltételeznénk, hogy szemantikai reprezentációs különbség van az antecedens és az anafora között, így kénytelenek lennénk valamiféle pragmatikai rosszul formáltságra hivatkozni – ám itt miért beszélnénk inkább pragmatikai rosszul formáltságról, mint a fenti példák esetében? Stb.)

Másrészt viszont ha elfogadjuk is, hogy STERN (2001; 2006) elmélete jól teljesít és számos esetben meggyőző magyarázatot nyújt a metaforikus nyelvhasználat működésére, akkor is észre kell vennünk, már-már barokkosan túlzásúfolt elmélettel van dolgunk. Nem csupán a kevert szó szerinti/metaforikus VP-anaforákkal van baj: a kevert metaforikus/szó szerinti VP-anaforák sem működnek, tehát a szó sze-

¹⁰ L. CAMP 2005

rint használt kifejezésekkel sem lehet visszautalni az *Mthat* operátor hatókörében szereplő kifejezésekre. Ez két esetben elképzelhető: vagy az *Mthat* operátor teljes egészében blokkolja a hatókörében található kifejezéseket, vagy szükségünk van az *Lthat* szószerintiség-operátorra is – bármelyik megoldást választjuk, a logikai forma adekvát leírásához szükséges formális szemantikai apparátusunkat kénytelenek vagyunk alaposan bővíteni.¹¹

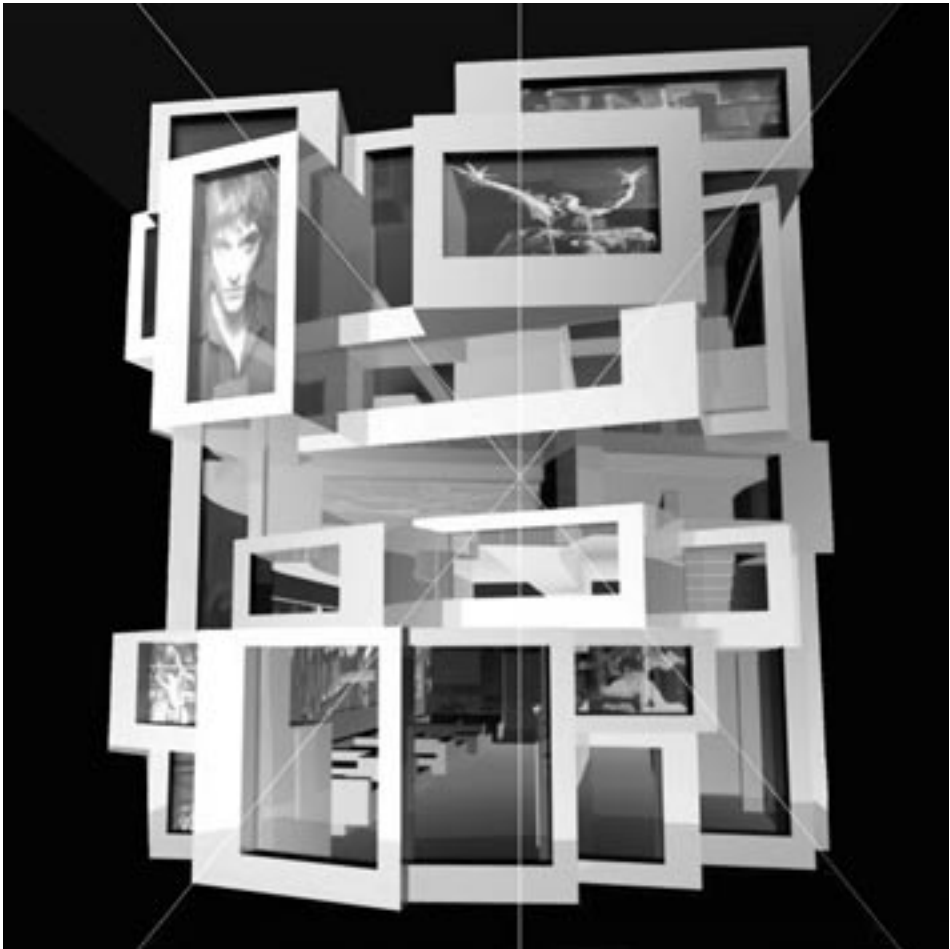
Ráadásul hiába vezetjük be a leírásba az *Mthat* (és esetleg az *Lthat*) operátort, vannak olyan intuitív jelentéskülönbségek, amelyeket továbbra sem leszünk képesek megragadni. A *keverék* és a *korcs* kifejezések az *Mthat* operátorral prefixálva azonos karakterrel rendelkeznek (minden kontextusban azonos a tartalmuk), az általuk alkotott metaforák intuitív jelentése vagy propozicionális tartalma azonban mégis különbözik egymástól. Ezzel a problémával Stern is tisztában van. Szerinte viszont kétségbeesésre semmi ok: mindez csupán azt jelzi, hogy a szemantikai formalizmus nem képes minden intuitív jelentéskülönbséget megragadni (a probléma egyébként Kaplan elméletét is érinti). Mint ahogy az sem jelent komoly gondot, hogy a mögöttes szemantikai reprezentáció szintjén nem tudunk különbséget tenni metafora, hasonlat és metonímia között: mindhárom trópus működésének háttérében az *Mthat* operátor áll.

STERN (2001; 2006) elmélete minden gyengeségével együtt az egyik legérdekesebb kortárs analitikus nyelvfilozófiai kísérlet a metaforicitás jelenségének magyarázatára. Részleges kudarca csupán azt jelzi: a kontextualista és a szó szerinti metaforaelméletek vitája továbbra sem dőlt el.

IRODALOM

- BLACK, Max 1990. A metafora. Ford.: Melis Ildikó. *Helikon*, 4, 432–447.
- BLACK, Max 1977. More about metaphor. *Dialectica*, 31, 431–457.
- CAMP, Elisabeth 2005. Metaphors and demonstratives: Josef Stern's Metaphor in Context. *Noûs* 39, 4, 715–731.
- CAMP, Elisabeth 2006. Contextualism, Metaphor, and What is Said. *Mind & Language*, Vol. 21 No. 3. 280–309.
- DAVIDSON, Donald 1978. What Metaphors Mean. In Sheldon Sacks (ed.): *On Metaphor*. Chicago and London: University of Chicago Press. 29–45.
- GOODMAN, Nelson 2003. A képek hangja. Ford.: Habermann M. Gusztáv. In Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép*. Budapest: Typotex. 68–101.
- GOODMAN, Nelson 1990. A metafora mint másodállás. Ford.: Kálmán C. György. *Helikon*, 4, 478–482.
- GRICE, H. Paul 2001. A társalgás logikája. Ford.: Pléh Csaba. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 213–227.
- KAPLAN, David 1989. Demonstratives. In J. Almog – J. Perry – H. Wettstein (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford: Oxford University Press. 481–563.
- LYCAN, William G. 1999. *Philosophy of Language: A Contemporary Introduction*. London: Routledge.
- RECANATI, François 2004. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEARLE, John R. 1979. *Expression and meaning*. Cambridge: Cambridge University Press. 76–116.
- STERN, Josef 2001. *Metaphor in Context*. Cambridge: MIT Press.
- STERN, Josef 2006. Metaphor, Literal, Literalism. *Mind & Language*. Vol. 21, No. 3 (June). 243–279.
- WILSON, Deidre – SPERBER, Dan 2004: Relevanciaelmélet. Ford.: Bárány Tibor. *Helikon*, 4, 294–336.

¹¹ Köszönöm Zvolenszky Zsófiának, hogy erre felhívta a figyelmemet.

Mátrix 6.0, Dóczé Péter kiállítása